

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

Зборник радова са научног скупа одржаног на
Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
31. октобра и 1. новембра 2008. год.

Књига I

СРПСКИ ЈЕЗИК У УПОТРЕБИ

Крагујевац, 2009.

ЗАМЕНИЧКИ СИСТЕМ И ЗАМЕНИЦА СЕБЕ, СЕ

У раду се преиспитује место заменице *себе, се* у заменичком систему српског језика. Са тим се циљем спроводи класификација заменица по два нова критерија: заменице се сврставају (1) у групе према *комуникативној функцији*, и (2) у групе и подгрупе према *референцијално-семантичком критерију*. У овом се другом сврставању издвајају четири категоријална принципа у организацији заменичког система: *квалитетности, квантитетности, посесивности и принципа целовитости предмета*. Примењени критерији класификације наговештавају низ нових могућих праваца синхроног и дијахроног испитивања заменичких речи. Кад је реч о заменици *себе, се*, указује се на пропусте у граматичким приступима овој заменици. Запажа се да *себе, се* није лична заменица, да се везује и за лице ('људско биће') и за *не-лице*, да нема сопствену референцију, као што, за разлику од свих осталих заменица, нема ни сопствену комуникативну вредност. Док оба примењена критерија класификације показују шта ова заменица нема, легитимични синтаксички (прецизније: логичко/функционално-синтаксички) увиди наговештавају да би се до позитивних одговора о природи заменице *себе*, и еклитике (*/„морфеме“, „партикуле“/„речце“*) *се* са бројним, привидно разнородним граматичким функцијама, – могло доћи применом управо тих критерија класификације заменичких речи.

Кључне речи: заменички систем, заменица *себе, се*, критериј класификације, комуникативна функција, категоријални принципи, (семантичко-) категоријални потенцијал, референција, значење и предметна област.

1. Теми приступам са разумевањем да су заменице речи које се увек изнова пуне садржајем у говору, тј. у конкретној говорној ситуацији, – али и да безмало све садрже у себи по најмање два податка опште природе, независна од датих контекстуалних оквира:

(а) један се тиче *к о м у н и к а т и в н и х* (*/прагматичких*) *ф у н к ц и ј а* заменичке класе речи;

(б) други се тиче *референцијално-семантичког* потенцијала, где се на најопштијем плану издвајају четири категоријална принципа на којима почивају све именске заменице. Три принципа, *квалитетности, квантитетности и припадности*, диференцирају заменице са посредном референцијалном улогом (придевске заменице); док четврти, принцип *целовитости предмета*, подразумева непосредну референцију (именичке заменице), својствену централним стубовима заменичког система. Заменице које почивају на принципу целовитости предмета садрже у себи и посебне, најопштије семантичке (*ко* 'људско' – *шита* 'не-људско') и (ли) (семантичко-)граматичке податке (*он-она, он, она-оно, он-они; који,-а, -е* и сл.) који предметни свет (и свет појмова) сврставају у најкрупније опозитне класе, али су међу њима и заменице које, захваљујући принципу

целовитости и неутралним (семантичко-)граматичким обележјима (сингулар и неутрум), имају способност да саме (саме собом) „стварају“ предмете говора (*ово, што, оно*).¹

1.1. Дакле, заменице ћемо посматрати као јединице којима се на најуопштенији начин изражавају, речју, тј. заменицом у номинативу обелодањују основни чиниоци говорне ситуације – (1) учесници у комуникацији и (2) предмети говора, тј. чулима доступни предмети и предмети мисли.² Занемарићемо стога све споредне улоге и зависне „облике“ – све вредности које заменице задобијају „у вези“, тј. у реченичном контексту. Разликовање ове две равни посматрања речи чини основ Аристотелове категоријалне класификације појмова: категоризацијом је обухваћено оно што се „изриче ван икакве везе“ (речи-појмови), а не и оно што се „изриче у вези“ (Аристотел: II, IV, в. Радић 2007¹: 720, 725; Радић 2008). Око ове две равни се креће и магловита дистинкција између језика (*langue*) и говора (*parole*) коју уводи Ф. де Сосир (исп. Сосир 2004: 265, в. Радић 2007²).

1.2. Погодан метод за објашњење и разраду ова два издвојена критерија може бити логика граматичара Пор-Роајала, тј. њихово издвајање две најопштије класе речи: „ријечи које означавају *предметне мисли* и ријечи које означавају *облик и начин наших мисли* [ист. Ј.Р.]“ (87).³ Из појашњења да речи ове друге класе (у коју су, поред глагола као основне класе, укључени везници и узвици) служе за изражавање „покрета наше душе“ – типа *шврдити, њитати, желети, молити, зајоведати* (87, 209) – могао се извести и закључак да све заменице, а не само упитне (које су прикључене везницима – 311), изражавају некакав „покрет душе“ – типа *показати, па и изјавити, објавити, одрицати*, и сл. Међутим, разумевајући заменице као

1 Изузимајући уобичајене прегледе заменичког система у граматицама, у србистици се бележи само један покушај нове систематизације јединица из заменичког система (Пешикан 1967). Запажајући да су уобичајене граматичке класификације заменица „хибридне“ (да се класе формирају „делом по једним а делом по другим систематским критеријима“, 246), Пешикан предлаже класификацију „по два момента који прожимају цео заменички систем“: (1) „тематске категорије“ или „функционалне класе“ – издвојене „према томе шта се одређује (сам именички појам, припадност, особина, количина итд.)“; (2) „значањски типови“ засновани на разликама по „начину одређивања појма [...] или начину указивања на њега“ (247). Независно од тога како су именована ова два критерија, изгледа да су они, у погледу опште замисли, блиски нашем полазишту. Занимљиво је, међутим, да Пешикан, иако уочава и трећи, „синтаксички степен“, и запажа да то „може бити“ још једна „од укрштених категорија“, – „синтаксички степен“ не „рачуна“ (246) и меша га са оба одабрана критерија класификације. То је у резултату дало нову, али и даље „хибридну“ класификацију (исп. фус. 5).

2 У раду ћемо углавном занемаривати заменичке речи које су повезане са *местом* и *временом*, што су два преостала чиниоца говорне ситуације. Ипак, знаковна вредност појединих именичких заменица се не може остварити (и објаснити) без ситуационо-просторне компоненте.

3 Чини се да је данашњој нашој мисли ова логика, иако у деловима поприлично неконсеквентна, ближа од за нас исувише далеке, можда и исувише савршене логике античких Грка.

речи које „замјењују именице“ (143), и испитујући их превасходно са синтаксичког и нормативног аспекта, граматичари Пор-Роајала су превидели њихову улогу у изражавању „начина наших мисли“ (њихове комуникативне функције), и у већини их везали с а м о за „предмете мисли“, сврстали у исту класу са именицама и придевима (где су укључили предлоге, прилоге и члан). Супротно овом, наше класификације показују да безмало све заменице, са мање или више уочљивом усмереношћу према „предмету мисли“ (или опажања), истовремено изражавају и „облике наших мисли“, тј. имају јасну комуникативну функцију.

2. Комуникативне функције (КФ) заменица. Под комуникативним (или прагматичким) функцијама заменица подразумевамо њихове сопствене комуникативне вредности које се обелодањују увек кад је самом заменицом могуће изразити или обележити одређени „покрет душе“, тј. изразити однос према неком од чинилаца говорне ситуације (исп. – *Купила сам кајуши. – Који? // Какав? // Где? // Када? – Овај// Онај // Овакав // Онакав...*).⁴

2.1. Користећи се терминима уобичајеним у класификацији заменица, уз термине који су (били) устаљени у класификацији КФ реченице, – безмало се свака заменица (и свака заменичка реч) може прикључити некој од пет издвојених КФ:

(1) п и т а њ е (*ко, шта, који, чији, какав, колик...*);⁵

(2) п о к а з и в а њ е целовитих опажених, или мишљу обухваћених ентитета и њихових издвојених „делова“ или својстава (*ово, то, оно; овај, овакав, оволик...*);

(2а) и з ј а в а у л о г а:⁶ – јављање („показивање“, оглашавање) говорног лица или групе којој оно припада или је говором заступа (*ја, ми*);

4 Термину *КФ заменице* је аналоган термин *комуникативна функција реченице*. Поред већ постојећих паралелних група (*упитна реченица / ~ заменица, одрична реченица / ~ заменица*), и показне заменице би се, наредо са личним, могле, у најопштијем смислу, назвати *изјавним (изјавне реченице / ~ заменице)*, – јер, *показивање* је гест, а реч *то* (ни)је гест исто колико и *ја* или *он*.

5 У уобичајеним уџбеничким класификацијама за ове заменице се користи термин „односно-упитне“ (говори се о њиховом упитном и односном „значењу“, в. Стевановић 1975: 292), што је „класа“ створена мешањем два критерија – прагматичког и синтаксичког. Примат синтаксичког критерију су давали и граматичари Пор-Роајала, те су упитне заменице у одељку о заменицама посматрали с а м о као *односне* (157–195). Тек се у одељку о везницима (XXIII) говори о „упитној заменици *quis, quae, quid*“, уз запажање да она, „осим што заузима мјесто именице као и друге заменице, означава к томе и покрет наше душе која жели нешто знати и хоће о томе да буде подучена“ (311).

6 Вероватно је да нам уобичајени, образовањем наметнути оквири сметају да заменице из 2а и 2б групе назовемо *показним (или изјавним)*. На истоветност комуникативних функција ове три подгрупе указује вид реакције (она која одражава знање) на упитно *ко?* – *ја, ми, они...* / али и *овај, тај...*, односно *чији?* – *мој, наш, њихов...* с једне, – и на упитно *шта?* – *ово, то, оно...*; *који?* – *овај, тај...*, са друге стране. Још је А. Белић истицао да је „прво или друго лице обележено као функција [а не као значење, Ј.Р.] јер када говорно лице објављује себе као вршиоца извесне радње, то значи да оно објављује говорно лице као такво“ (Белић 1959: 556).

- „показивање“, знак усмерености говора према лицу или групи (*џи, ви*);
- „показивање“ изванговорних лица као „покренутих“ предмета разговора (*он, она, оно; они, оне, она*);

(2) о б ј а в а („показивање“) припадности (*мој, џвој, њеџов...*);

(3) н е о д р е ђ е н о с т или необавештеност (*неко, неџџа, нечији, некакав...*);

(4) у о п ш т е н о с т или избегавање позитивног, одређеног одговора (*сви, свако, свашџа, свакоји, свачији, свакакав...*);

(5) о д р и ц а њ е (*нико, ниџџа, никоји, ничији, никакав...*).

2.2. Насупрот свим овим заменицама стоји заменица *себе*, која је читавом својом природом везана за процесуално „својство“ приписано субјекту исказа, односно за реченичну ситуацију. За разлику од свих осталих заменица, она нема сопствену комуникативну вредност – њом се не показује, не пита, не одриче, не уопштава, или сл. Управо ова особина – изостанак сопствене комуникативне вредности, повезује заменицу *себе* са заменицом *свој* (исп. *Чије је ово? – Моје/Њено/*Своје*). Њихове функције су, дакле, само синтаксичке, не и прагматичке.

3. **Референцијално-семантички** (или **логичко-семантички**) критериј.⁷ Као независне или зависне јединице са свим типичним обележјима именских речи, заменице функционишу захваљујући (семантичко-) категоријалном потенцијалу и референцији. Најопштији (*семантичко-*) *категоријални потенцијал* чини оквир који је с једне стране одговоран за диференцирање типова референције (*посредна* – својствена придевским заменицама, и *непосредна* – својствена именичким заменицама), а са друге за предметну област на коју заменица може упутити. Потребу за одвајањем (семантичко-) категоријалног од референцијалног угла посматрања условљава њихова неједнака зависност од комуникативних функција: врста КФ утиче на референцију (*ко?: неко: он/џај*), док је комплекс (семантичко-) категоријалних података неосетљив на КФ. Дакле, према том комбинованом, референцијално-семантичком критерију класификације, јасно се профилишу два референцијална типа, односно четири (семантичко-) категоријална принципа устројства заменичких јединица.

3.1. Прву, хомогенију групу чине заменице које имају *п о с р е д н у*, одређену или неодређену референцијалну улогу, што је, у ствари, смисао њихове *придевске природе* и узрок њихове обличке зависности. Њихова хомогеност произилази из тога што оне почивају на три јасно диференцирана *категоријална принципа* условљена углом посматрања предмета говора, и сем тих принципа у себи не садрже ниједан општи, од говорне ситуације независан семантички податак. Дакле, ове речи у себи садрже потпуно чисте, лексичким средствима изражене категоријалне принципе (или „семантичке категорије“, в. Пипер 2005: 575–591) на

⁷ О појму *референција* и о референцији именског израза, укључујући и именске заменице, в. Пипер 2005: 50–60. *Референција* се каткад доводи у опозицију са *смислом* (в. Кристал 1995: 102).

којима почивају читаве лексичке, лексичко-семантичке и семантичко-граматичке класе (в. Исто):

(1) квантитет – *колики, оволики, ѿлики, онолики, васколики...*;

(2) квалитет – *какав, овакав, онакав, некакав, било какав, свакакав...*, и

(3) посесивност – *чији, мој, ѿвој, њихов, свој, свачији, нечији, ничији...*⁸.

Уочљиво је да су сами категоријални принципи повезани са три категорије појмова (или „предмета мисли“, в. 1.2), тј. три облика опојмљења предмета издвојена у централним поглављима Аристотелових *Категорија* (гл. VI–VIII, в. Радић 2007¹). Управо су лексеме које одговарају јединицама нашег заменичког система послужиле Аристотелу да означи ове три категорије појмова: *ποσόν* ‘колико’, тј. „биће-колико“, апстр. *ποσότης* ‘количина, квантитет’; *ποιόν* ‘какво’, тј. „биће-какво“, апстр. *ποιότης* ‘каквоћа, квалитет’; уз *πρός τι* ‘према чему’ (или „у односу на шта“), тј. „однос“ или релатив (в. Бенвенист 1975: 72, 75).⁹

3.2. Посебну (другу, или четврту) групу чине заменице које имају непосредну, одређену или неодређену референцију зависну од неједнаких комуникативних функција заменица дате групе. Таква, непосредна референција (тј. непосредно *упућивање* на предмет) стоји у директној вези са независном, тј. и м е н и ч к о м п р и р о д о м ових заменица. На другој страни, и непосредна референција и именичка обележја почивају на категоријалном *принципу целовитости*: све се ове заменице тичу ц е л и н е „предмета“ на које у говору упућују. Показује се, наиме, да предмети на које ове заменице упућују могу бити целовити (прости или сложени) по себи (физички или стварносни, и метафизички предмети, тј. „предмети мисли“ или појмови), али их „целовитим“ може учинити и сама заменица, „обухватити“ их сопственим принципом целовитости и „опредметити“.

Целовитости одређеног јединичног предмета је принцип на основу којег је у Аристотеловим категоријама, у оквиру појмова супстанције (*οὐσία* ‘супстанца, суштина’), издвојена „прва супстанција“, што је прин-

8 Мешање критерија у уобичајеним граматичким класификацијама за последицу има то да се нпр. упитно *чији* или неодређено *нечији* не повежу по критерију припадности са присвојним *мој* или *његов*. Ту повезаност региструју новији, семантичко-граматички описи (в. Пипер 2005: 683–688).

9 То што су наведени заменички облици послужили као изрази за именовање категорије не значи да они сами по себи чине појмове дате категорије. Примера ради, у релативе из рода „поседовање“ не спадају присвојни придеви (нпр. *школска* – табла, *Петрова* – кћи) или присвојне заменице (*мој, ѿвој...*), већ појмови неутуђиве посесије типа *крило* птице, *крма* лађе и сл. (Аристотел: 27–29). „Поседовање“ је у Категоријама означено као род релатива (где су и „диспозиција (стање), опажај, знање, положај“, Исто, в. Радић 2007¹), мада се назначавала (в. гл. VII, X) да сви релативи, у извесном смислу, почивају на принципу поседовања (исп. „*роб* господара“, „*крма* лађе“, или, моја ‘кћеркина или синовљева’ *мајка*, *певање* птица, *кров* куће, *виђење* ситуације, и сл.).

цип на коме, саме по себи, почивају и поједине заменице из ове скупине.¹⁰ У Категоријама се подвлачи да је само *прва сујстџанција* то (суштина) „у првом и поглавитом смислу [...], на пример, *неки одређени човек*“, „неко одређено ‘ето о в о’ [ист. Ј.Р]“ (Аристотел: 17, 20). Ако је наше разумевање Аристотелове „прве супстанције“ исправно, онда се најбољи пример за њу налази управо међу заменицама: свако ЈА, тј. сваки *ја-појам* или *појам о себи* је типичан пример прве супстанције, јер је то једина реч која изражава оног ко говори, дакле суштину (целину, супстанцију) конкретног људског бића¹¹ – *ја* увек значи „одређени човек“.

Заменице ове групе међусобно диференцира врста референције и значење, тј. способност да упућују на различите, шире или уже предметне области.

3.2.1. Референцијална неодређеност је својствена заменицама *ко – шџа, неко – нешџа, нико – нишџа, свако – сваишџа; који, некоји...*, а она је, као и код заменица прве групе, последица њихових комуникативних функција (питање, неодређеност, одрицање, уопштавање). Примена заменица *ко – шџа* и њихових деривата је значењем разложена на две предметне области: област ‘људско’ (*ко, неко...*) – област ‘не-људско’ (*шџа, нешџа...*), чему ћемо нешто више пажње посветити у т. 4.2, док за предметне области заменица *који, некоји...* вреди исто што за *овај, џај...* (в. т. 3.2.2).

3.2.2. Референцијална одређеност је својствена свим осталим именичким заменицама, независно од предметне области утврђене значењем. Заменице које значе лице тичу се увек исте предметне области, са разграничењем људске јединке и групе лица (*ја, џи – ми, ви*), и уз додатно разграничење полних и узрасних разлика међу људским бићима у тзв. заменици 3. лица (*он – она: оно*).¹² Исту врсту референције имају и показне заменице за идентитет (*овај, џај, онај...*). Кад изузмемо неутрумске јединске форме, показује се да овај подсистем заменица упућује на опојмене предмете, независно од тога да ли припадају области ‘људско’ или ‘не-људско’. Напоредо са њима својственим ситуационим, тј. просторним диференцирањем предмета (*овај – онај: џај*), ове заменице диференцирају предметне области помоћу (семантичко-)граматичких

10 У класичној епохи заменичка класа речи није бивала засебан предмет посматрања. То што се заменице не помињу међу деловима „дикције“ издвојеним у Поетици (гл. XX), највероватније значи да их је Аристотел сматрао „именима“ („именице“ и придеви).

11 Аристотеловој „другој супстанцији“ би одговарали извесни случајеви тзв. опште референције, они који се тичу чланова одређене класе предмета, типа *Човек је разумно биће* (в. Пипер 2005: 924). Критерији на основу којих се у *Категоријама* (гл. V) разликује прва и друга супстанција дозволили би да се о „првој супстанцији“ говори као о „одређеној референцији“, али не и да се, у било ком смислу, говори о другој супстанцији као „општој“, или било каквој референцији.

12 У оквиру овог критерија класификације уважавамо нашу антропоцентричну свест која у овој заменици препознаје упућивање на лице (или антропоморфно биће) одређеног пола и узраста, – занемарујемо, дакле, синтаксички критериј који показује њену другу, општепредметну природу.

података о роду и броју (*овај, ова, ово; ови...*). За разлику од заменица 3. лица, у којима род и број чине семантичке податке који се увек изнова извлаче из природе предмета, показне заменице те податке не узимају од самих предмета, већ од њихових имена-појмова, именички граматикализованих јединица: *овај* ‘зец / радник / сто / догађај...’, *ова* ‘мачка / година / ливада / мисао / белина...’, *ови* ‘људи / радници / мушкарци / столови / сусрети...’, *ове* ‘жене / столице / лисице / седнице...’, *ова* ‘кола / села / деца / чељад...’ и сл. Вероватно је веза ових заменица са именички граматикализованим појмовима у српском језику створила привид њихове придевске природе.¹³

3.2.3. Неутралност на разлике између предметних области, тј. изостанак било ког општег, од говорне ситуације независног семантичког или граматичког податка који би ограничио примену речи на одређен круг предмета, опојмљених или неопојмљених – својствен је неутрумским показним заменицама *ово – оно: њо*. То овим заменицама омогућава да (а) заступају сваки предмет опажања, мишљења или говора (опажљиви физички предмети као дискретне јединице, квантитет, множина или мноштво; појмови, тј. метафизички предмети), као и да (б) целовитим учине сваки предмет мисли или говора, без обзира на све аспекте његове природе, и без обзира на сложеност говорног израза (реч, реченица, дискурс): *њо* си ти, *њо* су они, *њо* је вереница, *њо* је моје дете, *њо* је мој син, *њо* је цвет, *њо* је брашно, *њо* је пут, *њо* је цвеће, *њо* су цветови, *њо* је црвено, *њо* нисам видела, *њо* сам рекла, *њо* не знам, *њо* сам чула, *њо* не постоји, или сл. Показује се, дакле, да су ове заменице неутралне на разлике између свега што постоји и не постоји, што се може рећи или мислити, да су способне да саме собом, тј. деловањем сопственог принципа целовитости „стварају“ предмете.

Ипак, изгледа да сам категоријални принцип целовитости, без удела бинарних опозиција заснованих на просторном диференцирању предмета (*ово – оно: њо*),¹⁴ не би могао бити довољан основ за „стварање“ предмета, тј. за одређено референцијалну (и знаковну) вредност ових заменица. Вероватно је да су управо овакве опозиције чиниле основ Сосировог уверења да језички ентитети „немају апсолутно никакав *субстраиум* у своме постојању ван *своје различитости*“ (Сосир 2004: 62, в. Рагић 2007²: 116–118).

3.3. Важност бинарних опозитних односа у заменичком систему најбоље потврђује заменица *себе, се*. Иако изгледа да и она, као и све заме-

13 Према уобичајеним граматичким класификацијама, све се показне заменице, па и ове за идентитет, укључују у придевске. На њихов непридевски карактер указује то што се њима указује на целину одређеног предмета (а не на неко издвојено својство, као у *овакав, оволик*), као и то што у синтагми са називом лица оне нису ни атрибути ни атрибутивни (исп. *тај писац / писац И. Андрић*).

14 Запажено је да се као „најопштији језички корелат упућивачког геста“ издваја заменица *то*, која почива и на неутралном просторно-ситуационом податку (Пипер 2005: 54).

нице из групе 3.2 почива на принципу предметне целовитости, она нема сопствену референцију јер према себи нема „своју различитост“ – нема ниједан себи опозитан језички знак који би јој држао „равнотежу“. То је, дакле, реч без референције у односу на стварност, и без икаквог сопственог семантичког потенцијала који би био граничник њене примењивости. Стога, кад се има у виду логичко-математички постулат да „апсолутно непознат – ни у ком смислу неопојмљен предмет – није могуће симболички означити“ (Шешић 1983: 34), постаје разумљиво зашто ова системски усамљена јединица не познаје облик номинатива, референцијалну форму коју су неутрумским показним заменицама обезбедили њихови опозитни бинарни односи (в. 3.2.3). Због тога би се, математичким језиком говорено, заменица *себе, се* могла означити као својеврсни ф у н к т о р , – чиста граматичка реч, а не језички знак.¹⁵

Занимљиво је да у својим врло инспиративним испитивањима категорије лица и личних заменица, Е. Бенвенист наводи да личне заменице чине „скуп ‘празних’ знакова, неререференцијалних у односу на ‘стварност’,¹⁶ знакова који [...] постају ‘пуни’ чим их неки говорник преузме у свакој инстанци свога говора“ (Бенвенист 1975: 195). Превидело се, међутим, да је услов сваког „пуњења“ неки оквир, нека елементарна „референција“ „у односу на ‘стварност’“, неки минимум значења захваљујући коме заменице задобијају надговорну форму и бивају спремне да упуте на предмет и преузму улогу реченичног субјекта. То прилично јасно показује управо заменица *себе, се*, која се, будући без сопственог референцијално-семантичког оквира, никада не пуни сопственим садржајем – увек је сенка, тј. р е ф л е к с и ј а субјекта (исп. термин *рефлексивна* заменица), а ако субјекта нема, онда *се* заузима место сенке и бива „сенка“ ничега, филозофи би рекли – ни бића ни не-бића. Можда је *принцип предметне целовитости* оно што акузативној енклитици *се* омогућава да ствара *привид предмета* говора – што је услов за смислен говор о процесима и дешавањима чији нам је делатни узрок потпуно непознат, и који се стога не могу приписати ниједном субјекту.

4. Термин *лице* у класификацији заменица. Иако заменичке речи чине затворен систем у коме се оцртавају контуре читаве граматике, сви граматички подсистеми или „категорије“, – *лице* је основни термин који се користи у граматичким описима заменица. Том се термину у нашим граматикама придају два неједнака, могло би се рећи и опречна значења.

15 Термин *функтор* се „понекад употребљава у класификацији РЕЧИ да значи речи и ВЕЗАНЕ МОРФЕМЕ чија је улога у језику углавном или у потпуности граматичка, као што су ПРЕДЛОЗИ, ЧЛАНОВИ, ЗАМЕНИЦЕ, ВЕЗИЦИ“ (Кристал 1988: *funktor*). Заменица *себе, се* је по природи својих функција најсличнија везаним морфемама. То чини разумљивом употребу термина „морфема *се*“, али не и термина „речца *се*“ или „партикула *се*“.

16 Термин *референција* овде не подразумева смисао који му обично придаје савремена лингвистика (‘у говору издвојен предмет или група предмета’), већ општејезичку „референцију“ (тј. предметно значење) или референцију по себи (као у *књига, сањ, њас*).

4.1. **Граматичко лице.** Прво је значење везано за тзв. „катографију“ лица у граматици, тј. *граматичко лице* које подразумева обележавање улога и односа у говору. С тим се у вези појављује и синтагма „систем лица“ (в. Стевановић 1975: 174), а тај се систем, односно та „катографија“ у граматицима уобичајено интерпретира као трочлан ентитет који садржи ознаку за говорно лице (1. *лице*) и саговорника (2. *лице*, „онај коме се говор намењује“, Станојчић/Поповић 2008: 97) и 3. *лице*, тј. „лица која не учествују у говору“ (Исто).¹⁷ У том значењу термин *лице* заступа (лексичко-)граматичку категорију која се изражава неједнаким средствима: у заменичком систему лексичким (*ја/ми, ти/ви, он/они*), а у глаголском граматицима средствима (*чита-м/чита-мо, чита-ш/чита-ше, чита-о/чита-ју*). По том критерију, атрибут *личне* носе заменице које собом обележавају неку од ових улога (*ја/ми – ти/ви: он/они*), или су атрибути предмета доведених у посесивну релацију са имаоцима ових улога (*мој/наш П – твој/ваш П: његов/њихов П*), – док се „неличним“ називају заменице *ко/шћа* и њихови деривати.¹⁸

4.2. **Семантичко лице.** Друго значење термина *лице* је општејезичке природе, и почива на разлици коју изражавају заменице типа *ко – шћа, неко – нешћа, нико – нишћа* и сл. Наше граматице доносе запажање да се именичке заменица *ко, неко, свако* „односе на лица [ист. Ј.Р.]“ (Стевановић 1975: 273, Станојчић/Поповић 2008: 98), или на „бића“ (Кликовац 2006: 86), док се заменице *шћа, нешћа, свашћа* и сл. односе „на ствари“. На другој страни, граматице руског језика однос ове две заменице (*кто – что*) везују за разлику *живо – неживо (одушевлено – неодушевлено)* (ГРЈ: 537).¹⁹ Јасно је да ова два различита гледишта нису последица стварних разлика између ових заменица у руском и српском језику, већ су одраз различитих углова посматрања ових заменица.

(1) Они (већина аутора српских граматица) који заменицу *ко* посматрају на равни коју смо назвали надговорном (или парадигматском), који, дакле, дају примат ономе што је она у нашој/њиховој језичкој свести (уважавају њену референцију, тј. значење у номинативу) – исправно закључују да је *ко* заменица за *лице* (‘људско’). Супротно овом, исти аутори заменицу *шћа* посматрају на синтагматској равни (уважавају

17 Исп.: „Граматички постоје посебне ознаке за три лица и то: за лице које говори, за оно с којим говори и за неприсутно лице [ист. Ј.Р.]“ (Стевановић 1975: 175). Објашњава се да је потреба „да се глаголи облички разликују по лицима [...] створила систем лица у језику“ (Исто), што је спорно, и нелогично објашњење. (О ставовима да је лице примарно глаголска, а не заменичка категорија, в. Клајн 2000: 90.)

18 О два значења термина *лични* у синтакси в. Станојчић/Поповић 2008: 257.

19 Врло је занимљиво запажање да заменица *ко* (рус. *кто*) и њени деривати, иако је сама по себи формално неутрална на граматици род, „синтаксически ведет себа как сущ. муж. р.: *кто пришел*“ (ГРЈ: 537), док заменица *шћа* (рус. *что*) „синтаксически ведет себа как сущ. сред. р.: *что случилось*“ (Исто). Овакво понашање заменица *ко* и *шћа* (ко се померио – *шћа* се померило) може представљати још један доказ да су граматицке опозиције рода у савременим словенским језицима (*м.р – ж.р: ср.р*) развијене из елемента старије опозиције ‘активно, разумно, људско (*м. или ж. пола*)’ – ‘инактивно, неразумно, нељудско (/неутрално на податак о полу, *ср.р.*)’ (в. Радић 2007³: 384).

њено понашање, тј. референцију у акузативу) и закључују да се *шћа* односи „на ствари“. Дакле, према тим класификацијама, предметна област ‘животиња, тј. живо покретно’, искључена је како из области *шћа*?, тако из области *ко*?

(2) На другој страни, аутори руске граматике доследно уважавају синтагматски (и доследно занемарују парадигматски) план, тј. природу ових заменица одређују на основу њихове референције у акузативу, и исправно закључују да ове заменице почивају на опозицији *живо – неживо (одушевљено – неодушевљено)*.²⁰

Ако ове две равни посматрања одвојимо, и вратимо се нашој, надговорној (парадигматској) равни, биће јасно да је заменица *ко* значењем ограничена на предметну област *људско (ко ‘Петар / Петровићи / Срби’)*, док заменица *шћа* не заступа само „ствар“ (или „неживо“), већ све *нељудско (Шћа је то? – зец / мрав / оловка / шрава...; Шћа је било? – Стишке Петар, Чује се нешто, Нишћа није било...)*. Показује се, дакле, да је *шћа* по ширини предметног опсега најближа неутрумској показној заменици (в. 3.3): изузимајући област *људско*, њом се пита за све живо и неживо, за биће и за небиће (*Шта је што? Шта је било?, Шта се десило?...)*.²¹

Дакле, термин *лице* овде има, или треба да има смисао ‘људско биће, персонa’.

5.1. Себе, се – лична заменица? Већина граматика српског језика у групу личних именичких заменица, оних у којима термин *лице* подразумева ознаку улоге (*ја – ти: он*), убраја и заменицу *себе, се*. Објашњава се да се ова, „тзв. повратна заменица“ (Стевановић 1975: 273), с правом назива „лична заменица сваког лица, мисли се, и 1. и 2. и 3. лица“ јер се употребљава „за свако граматичко лице [...] увек када појмом субјекта у реченици треба означити однос према њему самом [...] свакад кад се субјекат у једној реченици поново враћа на себе“ (Исто).²² У складу са овим, одабирају се примери исказа у свим лицима (1, 2, и 3. л. једине и множине) чије је субјекат *људско биће* (в. Исто).²³ Иако се уз заменицу

20 Чини се да је „случај“ *ко – шћа* у граматички најбоља потврда уверења да се ова два угла посматрања морају доследно раздвајати, да се општа (надговорна, парадигматска) значења морају одвајати од различитих *смислова* који све речи, па и заменице, могу задобити у контексту.

21 Синтагматска раван показује да се из области *шћа*, тј. из области ‘не-људско’, издваја ‘живо, самопокретно’, које се на том плану, али само на том, изједначава са облашћу ‘људско’.

22 Знатно су прецизније Белићеве уџбеничке формулације, где се заменица *себе, се* назива „повратном заменицом за лица и ствари“ (Белић 1932: 155) – избегава се, дакле, њено искључиво повезивање са лицем и личним заменицама. Међутим, у Белић/Жежељ (1940) ова заменица се назива „заменицом сваког лица“, и то због тога „што важи за сва лица“ (305). Кад поредимо Белићеве (не и коауторске) школске граматике са онима које су после њега писане, неретко се учини да су оне прве знатно прецизније и примереније својој намени.

23 Тврдња да је *себе, се* „заменица за свако лице“ на сличне начине се илуструје и у актуелним школским граматикама (в. Станојчић/Поповић 2008: 99, Кликовац 2006: 85, Ковачевић/Тешановић 2005: 51, исп. и Миновић/Ајановић 1981: 135), мада се бележе и формулације са озбиљнијим огрешењима (исп.: „Повратна заменица *себе* замјењује

себе редовно наводи и њена краћа форма *се*, граматичке функције те форме потпуно се пренебрегавају.²⁴

5.2. За разлику од наших граматика, руска граматика (в. ГРЈ: 536) доноси класификације из којих произилази да повратна заменица *себя* чини посебну групу заменица.²⁵ Експлицитно се истиче да она није ни лична ни не-лична, већ „указувае на предмет (лицо или не-лицо), который является объектом своего собственного действия“. Много шта, међутим, и овде остаје недоречено и непојашњено. Поред осталог, ни овде се не разматра однос између ове заменице и „афикса“, тј. „постфикса“ *-ся*.

Непрецизно је изражено запажање да ова заменица „указувае на предмет“, тј. на „лице или не-лице“. Та се њена неспособност јасно показује и у самој чињеница да *себе* не познаје облик номинатива, а реч која познаје само падежне, тј. говорне (синтагматске) ликове, не може указати на било какав „предмет“, па ни на „лице или не-лице“. На закључак да *себе*, *се* ни је лична заменица, и да је неосетљива на оба смисла са којим се употребљава термин *лице* у граматици, сасвим уверљиво упућују примери типа *Нико о себи* не брине, *Свако о себи* брине, *Неко о себи* не брине, али и *Ја о себи* не бринем, *Тај о себи* не брине, *Мачка се врти око себе*, *Ми о себи* не бринемо, *Брине ли ико о себи*, *Пешар о себи* не брине, *Ко касно леже о себи* не брине, и сл.²⁶ Она се, дакле, везује за све чему се, по природи његовог бића, може приписати неки вид активности на самоме себи. Привид да се она односи на *лице* или на *биће* ствара, дакле, природа субјекта, тј. природа ситуације у којој има смисла употребити пуне, наглашене облике ове заменице.

све особне замјенице када се означаје да радња не прелази на другога, него се враћа на субјекат“, Тежак/Бабић 2003: 127).

24 Овом се приликом нећемо задржавати на питањима употребе заменичких енклитика, на које наше граматице, као и наши речници, не дају скоро никакве одговоре. Од свих консултованих граматика, том проблему се нешто пажње посвећује само у граматицима А. Белића и М. Стевановића. Само њихове граматике доносе парадигму рефлексивне заменице која показује да је *се* акузативна, а не и генитивна енклитика (Белић 1932: 161, Стевановић 1975: 304). (Према Белићевим парадигмама, енклитике се не појављују ни у генитиву заменица *ја* и *ми*. У Белић 1959 све енклитике се везују само за „дат. и акуз. (јд. и мн.)“, 557.) Све остале граматике српског (и хрватског) језика доносе парадигме према којима се код свих личних заменица, укључујући и *себе*, *се*, иста енклитичка форма напореда са акузативом појављује и у генитиву (в. нпр. Станојчић/Поповић 2008: 98-99; Тежак/Бабић 2003: 126, 127; Симић 1996: 149). Барић (1979) наводи чак две парадигме „личне повратне замјенице“: једну за једину, са пуним формама и енклитикама *се* (Г и А) и *си* (Д), а другу за множину, без енклитичких облика (121).

25 И бугарска граматика повратне заменице (*себе си, се, си; свой, своя, свое, свои*) издваја у посебну групу (ГБЈ: 190-191), али само формално. И тамо се заменица *себе си* назива „възвратное л и ч н о местоимение [ист. Ј.Р]“. Појашњава се да „Възвратное лично местоимение замества название на обект, който съпада с глаголно лице на сказуемото или пък означава, че глаголно действие се върши на глаголно лице“ (Исто: 191).

26 М. Пешикан (1967: 252-253) запажа да „уобичајено убрајање речи *себе* (*се*) у личне заменице није довољно оправдано“. Примери слични нашим (*неко себе види, мачка себе види*) га наводе на закључак да је *себе, се* „с у б ј е к а т с к а“ заменица, прецизније речено – заменик субјективног зависног падежа“ (253).

5.3. **Енклитика се.** Наведени примери показују да ова заменица у себи не садржи било који „чист“, од реченичне ситуације независан семантички податак, те се због тога не може ограничити на било коју предметну област. Из наведених и њима сличних контекста, неограничених \emptyset -референцијом и \emptyset -значењем саме рефлексивне заменице, могле су се развити све граматичке улоге акузативне енклитике *се*. Будући да служи као знак за обележавање ситуационе саморелације, акузативна енклитика заменице *себе* може се без икаквих ограничења везивати за све што постоји и што не постоји. Изгледа да „случај“ *себе, се* представља потврду запажања да би неки појам, „потпуно универзалан у сваком погледу, био непрепознатљив и немогућ“ (Перс 1993: 97). То, како смо већ запазили (т. 3.3), посебно уверљиво поткрепљује изостанак облика номинатива ове заменице.

5.4. Могло би се рећи да су све граматичке улоге које акузативна енклитика *се* остварује у језику видови њене корелације (/заједништва) са означеним или неозначеним, постојећим или непостојећим носиоцем говорне ситуације. Од примена типа *он/Петар/човек/мачка/неко/свако/ нико се (не) умива*, врло се лако могло доћи до глаголских и реченичних конструкција типа *Скупило се пуно света, Њише се зрана (на ветру), бели се снег, Милица се спава, Смеје се, Некад се није пушувало, Књига се чисти, Хаљина се пере*. Акузативна енклитика *се*, напореда са необележеним трећим лицем једине глагола (у неутруму, в. Радић 2006), има способност да обележи имперсоналност,²⁷ да изрази неутралност у погледу субјекта коме се дата ситуација приписује. У таквим реченичним конструкцијама *се* изражава да субјекат по својој природи има неко овремењено „својство“ (*Милица се чешља/она се чешља, деца се бију; брине се мајка/брине се свака мајка/брину се сви, суши се веш, отиварају се вратица, (лако) се кује злато, земља се пресе* и сл.). На сличан начин енклитика *се* упућује на однос са неодређеним или непостојећим референтом (*Неко/нешто се чује, свашта се чује, ништа се не чује*), али и са носиоцем ситуације на кога је у датим комуникативним оквирима небитно упутити језичким средствима, било да се зна (подразумева) једина могућа референција (*некад се рејко пушувало, свуде се пушује, ова књига се чисти* и сл.), или се реферисање о носиоцу ситуације, вршиоцу радње и сл. намерно избегава (исп. *Овде се пушило* ‘неко је овде пушио’ или ‘X и Y су овде пушили’). Најзад, природа онога што изазива одређена збивања може бити потпуно непозната: не зна се је ли биће или је небиће, или се зна да није ни биће ни небиће, па се стога не може изрећи неодређеном заменицом за људско (*неко*) нити заменицом за не-људско (*нешта*), али се о самом дешавању може говорити у тзв. имперсоналној форми: *сркава се; сркло ми се, догодило се, наместило се, иде ми се, спава ми се* итд. Слична врста информација о носиоцу (или делатном узроку) ситуације

27 Како запажа Е. Бенвенист, „треће лице“ је битно различито од 1. и 2. лица – оно је само по себи „не-лице“ (Бенвенист 1975: 170), те га не треба замишљати као „лице кадро да се деперсонализује, да се обезличи“ (Исто: 172; исп. Клајн 2000: 92).

преноси се и исказима типа *некад се није имало, нема се, (не) може се; ради се, живи се*, и сл.

Чини се, дакле, да све граматичке функције акузативне енклитике *се* произилазе из природе заменице *себе*, те да *се* своју природу никада не промени толико да се може називати „речцом“ или „партикулом“ (в. фус. 15).

Литература

- Аристотел: Aristotel, *Kategorije* (предговор и превод Мирослав Марковић), Kultura, Beograd 1954.
- Барић 1979: Eugenija Barić, mr Miro Lončarić и др., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Белић 1932: А. Белић, *Грамаџика српскохрватског језика за други разред средњих школа*, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том XII, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, 95–178.
- Белић 1959: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развијану*, књ. II, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том I, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998, 423–582.
- Белић/Жежељ 1940: А. Белић, А. Жежељ, *Грамаџика српскохрватског језика за I разред средњих школа*, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том XII, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, 275–362.
- Бенвенист 1975: Emil Benvenist, *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd.
- ГБЈ: *Грамаџика на съвременния български книжовен език*, том 2. морфологија, Българска академия на науките, Институт за български език, София 1993.
- ГРЈ: *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР – Институт руского језика, Москва 1980.
- Клајн 2000: Иван Клајн, *Лингвистичке студије*, Партенон, Београд.
- Кликовац 2006: Душка Кликовац, *Српски језик за осми разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Ковачевић/Тешановић 2005: Милош Ковачевић, Драго Тешановић, *Српски језик и култура изражавања за петти разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
- Кристал 1988: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Кристал 1995: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Миновић/Ајановић 1981: Dr M. Minović, M. Ajanović, *Srpskohrvatski / hrvatskosrpski jezik*, Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Перс 1993: Čarls Sanders Pers, *Izabrani spisi, O pragmatizmu i pragmaticizmu*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Пешикан 1967: Митар Пешикан, *О систему заменичких речи*, Наш језик, XVI/4, Институт за српскохрватски језик, Београд, 245–267.
- Пипер 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић и др., *Синтакса савременога српског језика*, Београд.
- Пор-Ројал: PORT-ROYAL, *Opća i obrazložena gramatika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2000.

Радић 2006: Јованка Радић, *Неушрум или средњи род - термин, значење и функције у језичком систему*, Годишњак за српски језик и књижевност, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 369–386.

Радић 2007¹: Јованка Радић, *Аристотелово учење о појму, речи и категоријама*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L, Нови Сад, 715–731.

Радић 2007²: Јованка Радић, „Кажу реч“ – *Позитивна вредности у језику*, Јужнословенски филолог LXIII, Београд, 97–120.

Радић 2007³: Јованка Радић, *Пол и категоријална припадности назива за лица у српском језику*, Зборник радова Института за српски језик САНУ, Београд, 381–400.

Радић 2008: Јованка Радић, *Пароним – од логичког до лингвистичког термина*, Зборник Института за српски језик САНУ, Београд, 459–470.

Симић 1996: Радоје Симић, *Српска граматика за средње школе*, МХ „Актуел“, Београд.

Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

Станојчић/Поповић 2008: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Тежак/Бабић 2003: Стјепко Тежак, Стјепан Бабић, *Gramatika hrvatskoga jezika, Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.

Шешић 1983: др Богдан Шешић, *Основи логики* (шесто издање), Научна књига, Београд.

PRONOUN SEBE, SE AND THE PRONOMINAL SYSTEM

Summary

The paper investigates the status of *sebe, se* [self] pronoun in the system of pronouns of the Serbian language. To that end, a classification of pronouns is made according to two new principles: pronouns are classified (1) in groups by the *communicative function*, and (2) groups and subgroups by the *referential-semantic criterion*. In the latter classification, four categorical principles in the organization of the pronominal system can be distinguished: *quality*, *quantity*, *possesiveness* (pronouns with indirect reference, i.e. adjectival pronominals), and *principle of the unity of the object* (pronouns with direct reference, i.e. nominal pronouns). The applied criteria of classification, based exclusively on nominative values of pronouns, suggest a series of possible new directions of synchronic and diachronic studying of pronominal words. As for the pronoun *sebe, se*, numerous mishandlings in grammars concerning the treatment of this pronoun have been pointed out. It has been established that *sebe, se* is not a *personal pronoun*; that it is also associated with *person* ('human being') and *non-person*, that it has no reference of its own, and also, in contrast to all other pronouns, that it has no communicative value of its own. While both of applied classification criteria show what this pronoun lacks, brief syntactic (more precisely: logical/functional-syntactic) insights indicate that to reach positive answers on the nature of the pronoun *sebe*, and the enclitic ('morpheme'/'particle'/'segment') *se* with numerous, seemingly various grammatical functions – could be found by applying these exact criteria of classification of pronominal words.

Jovanka Radić